

Els Artola: una nissaga de mestres depurats i exiliats

Salomó Marquès – Ferran Ruíz

El magisteri públic va ser un dels grups més depurats i represaliats pel règim franquista. Durant l'etapa republicana, aquest col·lectiu format per homes i dones amb opcions polítiques i sindicals diferents tenien, majoritàriament, un punt en comú: la millora de l'escola pública com a camí per fer una societat millor, més digna i justa; una escola centrada en l'infant i en la llibertat; una escola que proposava una educació integral mitjançant la metodologia i els idearis de l'escola Activa. Amb el nou règim franquista una part del magisteri va ser represaliat i depurat, i sobretot van ser castigades les persones més compromeses amb la política republicana; al mateix temps s'imposa un nou model d'escola autoritària, militarista, nacional-catòlica, que no tenia res a veure amb la republicana.

Amb les dades fins ara conegudes hem de parlar de més d'un 9% de mestres públics catalans exiliats i de més d'un 35% de depurats i sancionats. Pel que fa a l'exili, un exili que per a la majoria començà amb l'internament en els camps de concentració francesos, el cas més greu és el dels que van morir en els camps d'extermini alemanys; d'altres –més afortunats– van poder tornar i, fins i tot, alguns continuaren ensenyant en escoles privades i/o públiques.

En aquest article presentem la història d'una família de mestres, els Artola(1). És, ara per ara, un dels casos més significatius i colpidors del que passà amb alguns mestres republicans que van marxar de Catalunya amb l'arribada de les tropes franquistes i la instauració d'un nou règim. Una nissaga formada pel pare, tres germans i una cunyada. Dels tres germans, dos van morir a Mathausen; l'altre, empresonat pels franquistes, no es dedicà mai més a l'ensenyament; la cunyada, després de ser conduïda fins al camp de

concentració de Ravensbrück, va tornar i treballà en l'ensenyament privat.

Vegem per separat la biografia de cada un d'ells.

Joan Artola i Surio

És el pare de la nissaga. Nascut a Vinaròs (Baix Maestrat) el 26 d'abril del 1868, fill d'una família benestant vinguda a menys(2). Estudia la carrera de magisteri a la Normal de Barcelona. En l'última dècada del segle XIX està exercint de mestre a les escoles públiques de Sant Hilari Sacalm. En aquesta població coneix Maria Casals i Geronès, pubilla de la fonda de can Climent, amb qui es casa. La fonda, amb el pas del temps, esdevé fonda Artola. Aquí hi neixen els seus dos primers fills: Manuel (1899) i Àngel (1903).

La seva actuació com a mestre públic no és fàcil, ja que hi ha tensions amb els grans propietaris de la zona que pressionen els seus treballadors perquè enviïn els seus fills a l'escola parroquial que hi ha al poble(3). Possiblement aquesta situació de tensió és la causa que demani el trasllat a una altra població.

L'any 1912, quan neix el seu tercer fill, Ramon, ja és fora de Sant Hilari i està exercint de mestre a Camps del Port, a Mallorca. No tarda gaire a tornar a la península i s'estableix a les Franqueses del Vallès (Vallès Oriental), des d'on els fills estudien el batxillerat i es preparen per a la carrera de magisteri a l'Escola Normal de Barcelona.

A més d'aquests tres fills, que tots tres seran mestres, té una filla: Carme.

Malalt d'una paràlisi progressiva, es retira de l'ensenyament i torna a Sant Hilari abans de l'edat de la jubilació, quan té cinquanta anys fets. Hi mor el 4 de juliol de 1930.

L'Àngel Artola amb els seus alumnes.

Manel Artola Casals

És el fill gran. Nat a Sant Hilari, el 1899, estudia magisteri a la Normal de Barcelona a partir de l'octubre de 1916. Fa la *mili* a l'Àfrica i, quan torna, es casa amb Montserrat Solench, de Santa Coloma de Farners.

Des del punt de vista professional, fa oposicions i guanya una plaça de mestre a les illes Canàries, però sembla que no arriba a anar-hi i per concurs de trasllats va a Eivissa, on sabem que l'any 1927 està exercint de mestre a la població de Sant Rafael. En els anys republicans és a Olot, al Grup Escolar Malagrída.

La creació d'aquest grup escolar era demanada per la societat olotina des de principi dels anys vint per tal de respondre a les necessitats escolars que tenia plantejada la capital de la Garrotxa, amb molts infants desescolaritzats. Es volia una escola pensada per acollir 600 infants, i que des del punt de vista pedagògic funcionés de manera graduada per tal de fer un ensenyament més adequat a les necessitats dels infants, i que des del punt de vista material fos un edifici digne i exemplar. La inauguració

oficial es va fer el 14 d'abril de 1932, coincidint amb el primer aniversari de la proclamació de la República; l'escola, però, ja estava en funcionament abans.

Igual que moltes poblacions, Olot malda per una escola digna i de qualitat. Les autoritats lluiten contra l'analfabetisme i l'absentisme escolar amb el convenciment que afavorir l'accés a la cultura als nois i noies és una bona inversió de futur, és posar les bases per a una societat millor. L'accés de tothom a la cultura és una prioritat dels governs de progrés durant la República.

A Olot, durant els anys republicans, com en altres ciutats, es fomenta una escola activa i renovada; colònies escolars, excursions, vetllades, exposicions, compra de llibres per a la biblioteca, etc. L'escola deixa d'estar tancada entre les quatre parets de l'edifici i s'obre a la societat. Cal destacar que el setmanari *La ciutat d'Olot*(4) publica «La plana dels Infants», amb textos dels escolars, en la línia de la metodologia Freinet. Al mateix temps la premsa local és testimoni de les controvèrsies i de la diversitat d'opinions entre els sectors conservadors i catòlics i els republicans i renovadors sobre els temes clau

de l'educació: el tema de l'escola única, el de l'ensenyament de la religió, el de l'escola religiosa, etc.

Esclatada la Guerra Civil, i amb la confiscació de les escoles religioses, l'ensenyament públic a Olot queda agrupat en tres edificis: el Grup Escolar, l'excol·legi dels escolapis i l'excol·legi de les monges del Cor de Maria, anomenats respectivament Torxa, Germanor i Aurora(5). Manel Artola és íntim amic i company del mestre Bernardí Lite, amb qui comparteix ideals pedagògics i polítics republicans i catalanistes, encara que, a diferència de Lite, Artola no milita en cap partit polític concret. Des d'un punt de vista sindical, se'l suposa afiliat a la FETE, de cap manera al sindicat anarquista. Artola ensenya en l'edifici de les monges, i Lite en el dels escolapis.

Amb l'arribada del franquisme és agafat i empresonat a Olot, possiblement per la seva amistat amb Lite, que en esclatar la revolució era membre del Comitè Antifeixista d'Olot en representació d'Acció Catalana(6). Se l'acusa –entre altres coses– de pertànyer a la CNT i d'inculcar als infants idees marxistes i antireligioses. Des d'Olot és traslladat a la presó de Girona(7) i condemnat a *reclusión perpetua*. Els familiars, convençuts de la seva innocència, no regategen esforços per treure'l; expliquen que si tarda molt de temps a sortir de la presó és perquè totes les gestions que fan topen amb la mateixa resposta: s'han perdut els papers i, per tant, no consta que estigui empresonat! Finalment, gràcies a les gestions d'un amic de la família que treballa a l'editorial Labor, a Madrid, aconseguen recuperar la documentació i fer-lo sortir, això sí, condemnat a treballs forçats a Quinto de Ebro, a la província de Saragossa. A la seva fitxa de la presó consta que és condemnat a reclusió perpètua el 18 de març de 1939, el 19 d'octubre de 1942 hi figura com a *no sancionado* i cinc dies després com a traslladat a la població de Quinto de Ebro, a la província de Saragossa(8).

Quan queda en llibertat, està tan dolgut per tot el que li ha passat, i tan decebut per l'actuació d'alguns amics, que no vol saber res del magisteri. Fins i tot refusa, anys després, demanar el reconeixement dels anys treballats en l'ensenyament. El mes d'agost de 1943 comença a treballar d'administratiu a les oficines d'una fàbrica d'embotits fins a la seva jubilació, l'any 1964.

Mor a Olot el 26 de juliol de 1972.

Àngel Artola Casals

Neix a Sant Hilari el 2 d'agost de 1903. Entre el 1919 i 1923 estudia la carrera de magisteri a la Normal de Barcelona, però no l'acaba per anar a fer el servei militar a l'Àfrica. El curs 1925-26, acabada la *mili*, s'examina per lliure de les assignatures pendents i obté el títol de mestre.

Políticament no se sap que militi en cap partit concret; de totes maneres, sí que és afí, com tota la família, als ideals nacionalistes i republicans.

L'any 1931 està fent de mestre interí a les Franqueses del Vallès i el consistori li atorga un «vot de gràcies» per la tasca profitosa que hi fa. El mes d'octubre de 1932 es casa amb Rita Verdolet Serrallonga, a Sant Hilari. Fa les oposicions del 1934 i obté la plaça de mestre a Roda de Ter (Osona), on neix el seu fill Josep (9 de novembre de 1935). Durant la Guerra Civil hi continua exercint de mestre, i encara se l'hi troba a final del 1937.

A Roda durant la República hi ha quatre escoles: la parroquial, ubicada a la rectoria; la del senyor Sebastià Álvarez, una escola particular; la de les monges, i la pública, a l'edifici de l'Ajuntament (la nova es va inaugurar el 1935). El mes d'agost de 1936, amb la instauració del Consell Escola Nova Unificada (CENU), desapareixen les escoles religioses i només queden l'escola pública i la del senyor Sebastià(9).

La voluntat municipal és que, malgrat la situació de revolució que es viu a Catalunya, les escoles funcionin amb tota la normalitat possible. El 30 de setembre de 1936, el CENU proclama el ban següent: «El CENU convoca tots els alumnes que assistien a les escoles religioses i els que no anaven a escola per tal de presentar-se demà, dia 1, a dos quarts de nou del matí al local de les escoles noves. Els nens que ja hi assistien es presentaran a les dues de la tarda. Es prega als nens portin els quaderns, llibretes i material escolar que tinguin».

L'escola funciona amb relativa normalitat i el mes d'octubre del 1936 l'Ajuntament adjudica quatre places d'«instructors», ajudants dels mestres(10). A les escoles públiques hi ha 500 alumnes i onze mestres, i a l'escola de la colònia Còdol n'hi ha dos més. L'interès per l'escola es fa palès en aquest text, en el qual es demana que els nens i nenes de les escoles nacionals «tinguin els efectes propis de l'escola, llibres, llibretes, gomes, etc. gratuïtament ja que essent l'escola obligatòria, no pot ésser que les famílies hagin de pagar tots aquells objectes». Es tracta d'una visió de la gratuïtat escolar que no s'ha aconseguit encara avui dia!

Actualment, els antics alumnes entrevistats recorden Àngel Artola com un bon mestre, concretament que els feia mesurar el temps a partir d'una estació meteorològica que tenien instal·lada al pati de l'escola; també recorden que els feia fer treballs murals, etc. L'exalumne Josep M. Martí i Pol, que ve de l'escola dels capellans, recorda el xoc positiu que li comportà anar a la classe del senyor Artola.

Amb motiu de la Setmana de l'Infant de l'any 1937, Artola es cuida de buscar una pel·lícula per projectar a l'escola. Sabem que, quan pren possessió, demana que es faci un pregó anunciant classes d'adults, i així ho fa l'Ajuntament. Tot plegat ens fa pensar en un mestre que estima la feina i que practica mètodes actius d'ensenyament, i també en un mestre compromès socialment. En el llibre sobre la història de Roda, quan es parla de les escoles i dels mestres de l'època republicana, s'afirma que «d'ells va destacar Àngel Artola»(11).

La nissaga dels Artola. Drets, d'esquerra a dreta: Ramon, Àngel, Montserrat, (dona d'en Manel), Manel i Carme. Asseguts d'esquerra a dreta: besàvia (mare de Maria Casal), Maria Casal i Joan Artola. L'infant petit que està dret és Joan Artola Solench, fill d'en Manel i la Carme.

Manel Artola (el de la pipa) a la presó d'Olot, després de la Guerra Civil. El company de la seva esquerra és en Jordi Pujiula.

El mes de març de 1937 l'Ajuntament fa gestions perquè el mestre no s'incorpori a files. No és clar si l'Àngel va o no a la guerra. Els familiars entrevistats no recorden que hi anés, en canvi Josep M. Martí Pol el recorda vestit de soldat anant a l'escola a despedir-se. El que sí que és cert és que marxa a l'exili per Portbou i ingressa al camp de concentració d'Argelers, al Vallespir(12). Té la graduació de tinent.

Després d'un temps tancat a Argelers va a Pavilly (La Charante) i, després, a Cognac, on hi ha el seu germà petit, Ramon, amb la seva muller, Dolors Soler, mestres tots dos. S'està a l'Hôtel-Restaurant des Messageries i escriu: «Todos los días nos vemos con Ramón y Dolores y los domingos estamos todo el día juntos»(13). Fent cas d'una requisitòria de les autoritats franceses, tots tres s'identifiquen, cosa que altres exiliats no fan per por del que pugui passar; així, quan arriben les autoritats d'ocupació alemanyes, són agafats fàcilment. Àngel Artola mor a Mathausen el 31 d'agost de 1941(14).

Ramon Artola Casals

És el germà petit. Nat a Camps del Port (Mallorca) el 28 de maig de 1912, ben aviat torna a Catalunya amb el pare. Després de fer els estudis de batxillerat a Barcelona i també estudis mercantils, fa l'examen d'ingrés per a la carrera de mestre el juny de 1927 i estudia a la Normal de Barcelona els cursos 1929-30, 1930-31 i 1931-32. Després del servei militar, fa oposicions i és destinat a Sant Quirze de Besora (Ripollès).

Igual que la resta de germans, és d'idees liberals i catalanes. No milita a cap partit i està apuntat a la FETE.

Com a mestre participa en les colònies escolars que organitza l'Ajuntament de Barcelona a Besalú (la Garrotxa) juntament amb un dels germans Delhom(15); l'any 1935 coneix la mestra de Beuda, Dolors Soler, amb la qual es casa.

Una vegada esclatada la guerra, és cridat a files i marxa al front d'Aragó. Fa de milicià de la Cultura. Entra a França amb l'exèrcit republicà per la Vajol, després d'haver recollit la seva dona. Passada la frontera, són separats. Ell és tancat al camp d'Argelers i, per poder sortir del camp, s'incorpora a un batalló de treballadors. Treballa arreglant un camp d'aviació prop de Cognac, on es retroba amb la seva dona, la mestra Dolors Soler Rovira. A partir d'aquí, la seva peripècia és conjunta fins a Mathausen, on ell, com el seu germà, mor cremat.

Dolors Soler Rovira

Nada el 1915 a can Thos, a Maçanes (la Selva). Després de ser preparada pel mestre del seu poble, el valencià Joan Vallès, fa l'examen d'ingrés al magisteri l'abril de 1929. Els dos primers cursos els fa per lliure i el tercer de manera oficial a la Normal de Girona, el curs 1931-32. Recorda com a professors Mn. Jordà, professor de català, i la Sta. Recas, directora.

Ja com a mestra, va de substituta a Bordils (Gironès), a Rabós d'Empordà i a Vilabertran, a l'Alt Empordà, i a Lloret de Mar (a les monges franceses). A tots aquests llocs hi està poc temps. Finalment va d'interina a Beuda el 1935 i viu a la fonda de cal Parent, a Besalú. Aquí, a l'estiu, coneixerà el seu futur matir, el mestre Ramon Artola.

En Manel Artola amb els seus alumnes d'Olot.

Després és traslladada a Ripoll, i posteriorment a Sant Quirze de Besora, on el seu marit fa de mestre. Ella es cuida del parvulari. Continua fent classes durant els anys de guerra fins que el seu home la recull i passen la frontera junts.

Una vegada a França, són separats i és enviada a la població de Criel-sur-Mer (Normandia). El seu grup de dones viuen en uns edificis de colònies de vacances d'una cooperativa francesa que els cedeix el govern francès. Dintre de la situació de misèria, ella reconeix que estan prou bé; entre les exiliades hi ha Amelia Castelar, una companya mestra aragonesa.

Els mestres francesos els ajuden a sortir dels camps i els busquen una col·locació: una família de mestres de prop de Rouen la reclama a casa amb la intenció de donar-li feina, fins i tot n'hi busquen al liceu de Rouen. Segons ens explica, ja tenien feina per al seu home en unes caves d'alcohol. Però en esclatar la guerra mundial, tot se'n va en orris i marxa de la Normandia cap a territoris més segurs, al sud.

A Cognac es troba amb el seu home, però amb la invasió dels alemanys reculen i, a Angulema, són agafats

pels alemanys, que els porten en trens de càrrega a treballar a Alemanya. Quan arriben a Mathausen, és separada del seu home. Ella continua amb altres dones i infants en tren cap al nord; travessen tot Alemanya. Finalment, després de passar tres dies tancats en un tren i de veure fortes discussions entre els guàrdies del tren i els del camp de concentració de Ravensbrück, reculen i després de travessar França són lliurades al govern franquista a Irún. Quan ja es veien caure a mans de la Gestapo, es troben en mans de la Guàrdia Civil. D'Irun va cap a Barcelona i, després d'obtenir el *salvoconducto*, torna a casa dels seus pares, a can Carbó, a Martorell de la Selva (agregat de Maçanet de la Selva), on hi ha els altres germans. És l'any 1941. Dolors vol tornar a fer de mestra pública, però no ho aconsegueix a causa de les traves administratives que li van posant a la Delegació Provincial de Girona (li demanen un paper del rector, un paper de la Falange, etc., i mai no acaba de tenir tota la documentació a punt!).

Per no ser una càrrega a la família, marxa a Barcelona i serveix en una casa d'una família benestant atenent els fills durant dotze anys. Recorda com, abans de començar a

L'Àngel Artola és el segon començant per l'esquerra.

treballar-hi, va dir a la senyora de la casa que ella era «suposadament roja» per als governants franquistes, i la senyora li contestà que no creia ni en blancs ni en rojos, i que ella era més aviat d'un rosat pujat. Aquesta família que l'acull des de Catalunya ha passat –per França– al bàndol franquista esperant que allà els acollirien bé, i recorda les suspicàcies amb què són rebuts i tractats pel fet de ser catalans.

Insistent a incorporar-se al magisteri públic, finalment obté el reingrés a Castellterçol (Vallès Oriental), però considera que amb el sou que li ofereixen no podrà viure; no accepta la plaça i treballa en escoles privades de la ciutat de Barcelona. El primer any a l'escola Santa Eulàlia, al carrer Virrei Amat, després en un col·legi del Poble-sec, al carrer Cabanyes, a l'Acadèmia Núria, a Sants... El seu treball és sempre provisional, sense assegurança i amb un sou inferior a la seva categoria. És un exemple de com funciona un sector de l'ensenyament durant les primeres dècades franquistes i del tracte que reben alguns mestres. Finalment, els mestres Pau Cornudella i Adela Planas la van a buscar per treballar a la seva escola, l'Acadèmia Cultura, al barri de Sant Andreu, i s'hi està fins a la seva jubilació als 70 anys(16).

Aquestes succintes biografies de la família Artola són prou eloqüents per ajudar-nos a entendre què va passar amb un sector de mestres republicans que es van comprometre activament a favor d'una nova escola en un marc social i polític plural, i també ens ajuden a entendre el clima radicalment diferent de la nova escola nacional-catòlica.

Salomó Marquès és pedagog.

Ferran Ruiz és historiador.

Notes

1. Agraïm als familiars de la família Artola totes les informacions que ens han proporcionat, de manera especial a Dolors Soler, Maria Casacuberta i Assumpció Vermedes.
2. El seu pare, Lleó Artola, s'estableix a la Barceloneta i treballa de cirurgià menor/dentista.
3. Al bisbat de Vic hi ha força escoles parroquials, cosa que no passa en d'altres bisbats, com per exemple el de Girona.
4. Creat el 1932, d'orientació catalanista, democràtica i republicana. El seu primer director és Antoni Planagumà.
5. Vegeu DANÉS i TORRAS, J. *Història d'Olot*, vol. XVIII. Edicions Municipals. Olot, 1977. Pàg. 3.328.
6. Lite marxa a l'exili i s'estableix a Perpinyà. Segrestat amb mentida als Límits, és tancat a la presó de Figueres i després a la de Girona. És condemnat a mort, pena que posteriorment se li commuta. Té escrites unes memòries en bona part inèdites, alguns fragments dels quals han estat publicats a: MARQUÈS, S. *L'exili dels mestres (1939-1975)*. Universitat de Girona-Llibres del Segle. Girona, 1995.
7. Sobre la seva estada a la presó d'Olot hi ha una breu referència a les memòries inèdites de Bernardí Lite. Pel que hi diu, no coincideixen a la presó de Girona.
8. Arxiu Històric de la Generalitat. Fons del Centre Penitenciari de Girona. Fitxes.
9. El Comitè del CENU de Roda el formen: Francesc Pujol, d'Esquerra Republicana, en representació de les tendències d'esquerra; Ramon Ballús, de la CNT, en representació de les tendències llibertàries; Francesc Fusimanya, de la UGT, en representació de les tendències marxistes; Josep Torrentgenerós, com a agent d'enllaç amb l'Ajuntament, i el mestre Àngel Artola, com a assessor tècnic. Vegeu Arxiu de Roda de Ter, XII Instrucció Pública, XX.8 Documentació diversa. El director de l'escola pública és Pau López López, nat el 2 de febrer de 1894 a Alboloduy (Almeria); altres mestres són: Càndid Llebaria Aragonés, nat a Garcia (Tarragona), Rosa Turias Carles, de Castelló d'Empúries (Alt Empordà), Diez, Alabart; entre les mestres hi ha les senyorettes Rodes i Padullés.
10. Aquests instructors són Pere Godayol, Salvador Muñoz, Maria Iborra i Antònia Àlvarez.
11. OLLICH, I. [i altres]. *A banda i banda del Ter. Història de Roda*. Eumo editorial/Ajuntament de Roda. 1995. Pàg. 241.
12. Ramon Asturiz, antic alumne, manifesta que el va veure en aquest camp. Exiliat als setze anys, Asturiz va tornar a Catalunya al cap de deu anys.
13. Carta als seus familiars, 2 de juny de 1940.
14. Vegeu ROIG, M. *Els catalans als camps nazis*. Edicions 62. Barcelona, 1997. Pàg. 68. Encara que l'autora els identifica com a mallorquins. En el vídeo *Catalans a l'extermi* parlen diferents supervivents de Mathausen. Un d'ells, Miquel Serra, de Roda de Ter, afirma dels deportats del seu poble: «D'aquelles deu persones que vàrem entrar-hi [a Mathausen], set hi varen morir. Amb aquelles deu persones no hi havia cap cosa específica, ni la religió ni el partit polític ni la cultura, érem el que es podria dir-ne gent del poble. Hi havia un mestre, un intel·lectual, picapedrers, manobres, ferrers, tot barrejat». Nosaltres suposem que aquest mestre és l'Àngel Artola.
15. Es tracta de Gaietà i Josep M. Delhom, mestres gironins que també marxen a l'exili.
16. Pau Cornudella era un mestre lleidatà, de Linyola (Noguera), que havia estat sancionat per les autoritats franquistes i que, com tants d'altres, acabà posant una acadèmia lluny de la seva població per continuar vivint de l'ensenyament.